

A címben szereplő néven hiába keresnének ilyen dokumentumot a nyelvtörténet kutatói. A kéziratos glosszákkal ellátott nyomtatott szójegyzék Szelestei Nagy László jóvoltából Veszprémi Calepinusként vált ismertté. Érdeemes lenne átkeresztelni, ugyanis nem ritkaság, hogy a régiségből származó forrásokat felfedezőjükről nevezik el. A kutatás ugyan régóta tud egy Calepinus-kiadásról, amelybe a 16. században magyar értelmezéseket jegyeztek be, de a 19–20. század fordulójára nyoma veszett. A példányt már a régi szótárirodalom egyik legbuzgóbb kutatója, Melich János sem látta, a *Régi magyar glosszárium*ban¹ sem szerepel. Tartalmát nem adták közre, holléte is feledésbe merült. Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ismertette és közölte magyar anyagát.² Mivel ennek köszönhetően válhat becses forrásává a kapcsolódó vizsgálódásoknak, a Veszprémi Calepinus megérdemelné, hogy újralfelfedezőjéről kapjon új nevet.

Szelestei Nagy László megállapítása szerint a kötet a magyar anyaggal kiegészített Calepinus³ előkészületeihez kapcsolódik. Az alapul vett munka a szótár 1554. évi kiadása.⁴ Szelestei vizsgálatai a következő eredményre vezettek:

A Veszprémben őrzött 1554. évi Calepinus-példányt a szótár magyar nyelvvel történő kiegészítésének munkafolyamata során – bizonyára megadott szempontok szerint és kijelölt betűknél – a feladat elvégzésére felkért személy magyar nyelvű megfelelőekkel látta el. (Esetleg egy másik személy a bejegyzéseket kiegészítette.) A példányt azonban nem a nyomtatásnál használták, mert a nyomtatáshoz egy (egyebek mellett ezt a kéziratot is felhasználó) összegző kézirat készülhetett.⁵

A kötet a magyar szavak nagy mennyiségével előkelő helyet foglal el a Szenci Molnár Albert szótárának megjelenése előtt készült hasonló források között. Mint-

¹ *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, Bp., Akadémiai, 1984.

² SZELESTEI N. László, *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban*, Érd, Szenal, 2007.

³ Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium decem linguarum*, Lyon, 1585, RMNy 569.

⁴ *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesauro auctum*, [Genf], 1553 [1554].

⁵ SZELESTEI N., *i. m.*, 7.

egy 5300 magyar értelmezést tartalmaz, gyakran több rokon értelmű szó, magyarázat, körülírás hivatott a pontos jelentést visszaadni. Nagyobb részük konkrét tárgyakhoz, élőlényekhez kapcsolódik, mint például: „capella: Kis ketske, ki még nem ellőt”; vagy „vrinum ovum: Kakas nélkül tojot tiukmoni, az kiből czirke nem leszén”.⁶

Az irodalmi gondolkodás kutatói számára különösen fontos a félszáznál több kritikátörténeti érdekű fogalom értelmezése. Ezek főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezések, görög és latin terminusok fordításai. Jelentőségük különösen kiemelkedő abban a korszakban, amikor Európa-szerte megerősödött a népnyelvek felértékelése, beleértve az elméleti tudományok anyanyelvű szókincsének megteremtését.

Szelestei Nagy László a latin szavak betűrendjében, folyamatos ábécében közli a magyar megfelelőikkel ellátott valamennyi szócikket. A kritikátörténeti vonatkozások kiemelésére érdemes az egyes fogalomkörök szerint csoportosítani a kapcsolódó magyaráztásokat.

A szellemi tevékenységhez kapcsolódó legáltalánosabb fogalmak közül főleg a negatív tartalmúak jelennek meg:

scientia: Tudomani
semidoctus: Valamenijre tudos
subagrestis: Majd paraszt
subargutus: Tudakos, okosatska
subrusticus: Paraszt szabasu

Van magyar neve az irodalom művelőinek:

scriptor: Iro, szerző
versificator: Vers iro

Szorosabban kötődnek az egyes diszciplínákhoz a grammatikai fogalmak:

vocabulum: Ighe, szo, beszéd

⁶ *Uo.*, 17, 75.

Logikai fogalmak:

apodixis: Erős bizonsagh, erősegh
argutia: Ravazsagh
argutor: Okoson ravazkodom
argumentum: Erősegh
argumentor: Okoskodom
argumentatio: Okoskodas
argumentosus: Okoson czinaltatott

Különösen gazdag a retorikai-poétikai fogalmak tárháza:

amplifico: Bövebbe teszem
amplificatio: Bövites, nagitas
anadiplosis: kettőztetes
appendix: Szerzes
similitudo: Hasonlatossagh
verisimilis: Hihető, majd igaz
verisimiliter: Hihető képen

A beszéd és fajtái:

sermo: Beszed
sermunculus: Beszedetske
acrylogia: Kelletlen beszéd
amphibologia: Ketseges mondas

A beszéd mind pozitív, mind negatív minősítése:

aptus: illendő
anormis: ektelen
asper: darabos
sententia: Ertelem
sententiola: Ekes mondasotska
sententiosus: Ekes mondasockal tellies
sententiose: Ekes mondasul
suavis: Edes, kedves

suavitas: Edesseg, kedvesseg
suaviter: Edessen, kedvesen
suaviloquens: Edes beszédü
suaviloquentia: Edes beszéd, kedves szolas
subtilis: Vekoni, gienge
subtilitas: Vekonsagh, eles okossagh
subtiliter: Elessen, okossan, meillen
venustus: Ekes, szep
venuste: Ekessen, szepen
venustas: Ekessegh, szepseg
venusto: Megh ekesitem

Műfajok:

annales: Kronika
apologia: Elegseges felelet, Maga mentes
apologus: mese beszéd
apophthegma: ekes mondas
versus: Vers
versiculus: Verseczke
versifico: Verset szerzek
versificatio: Vers iras

Előfordulnak azonban az elvontabb fogalmakat értelmező hosszabb magyarázatok is, mint például „thesis: Disputalasra, vetekedesre ki iratot keres” vagy „sophista: Patvaros philosophus, visszalkodo, maga hania bölts”.⁷ Az utóbbit évszázadokon keresztül használták, amint ezt a következő példák igazolják.

Az írásmód apró eltéréseivel, de lényegében ugyanígy került be a tíznyelvű Callepinus kiadásába: „Sophista: Patuaros philosophus visszalkodo magahanyo bölcs”. Lényegében ugyanezt olvashatjuk Szenci Molnár Albert szótárában.⁸ Az írásmód kissé eltér, és a „visszalkodo” szó kimaradt: „Sophista: Patvaros Philosophus, maga hanyo Bölcz”.

⁷ Uo., 39, 56.

⁸ *Dictionarium Latinovngaricum: Opus novum et hactenus nusquam editum [...] per Albertum Molnar Szenciensem Vngarum*, Nürnberg, 1604, RMNy 912.

A „Sophista: maga hányó Bölcs” megfeleltetés a 17. században nem csak a szótárirodalomban fordul elő. A következő példa mutatja, hogy a görög eredetű kifejezést magyarul úgy fordították, ahogy az a szótárban olvasható. A *Nádasdy-Mausoleum* eredeti szövegében II. Lászlóról, a magyarok 14. királyáról többek között ez olvasható:

Semper etiam, ex praemissis malis,
Bonam deducere contendit Sophista consequentiam.⁹

A tömör latin sorokat Felvinczi György négysoros felező tizenkettesben így fordítja:

A’ meglett rossz dolgot mikoron megh látta,
Abból ki jövendőt jora magiarazta.
Mint maga hányó bölcs azt bizonyítottta,
Mind jó jó ki abból, a’ mint eo gondolta.¹⁰

Jó száz évvel később Pápai Páriz Ferenc szótárának¹¹ szócikke Szenciétől csak az írásmódban tér el: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga-hányó Bölts”. A munka Bod Péter-féle átdolgozásának¹² azonos szócikke egyetlen kötőjellel nyújt kevesebbet mintájánál: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga hányó Bölts”.

A 18. századból is akad példa a fogalom megegyező magyar fordítására. Alexovics Vazul egyik munkájában az „új Filosofusokkal” vitázva Voltaire után a „fogyatkozott, alávaló, tsekély tudományú” Pierre Bayle tanait cáfolja. Ennek során arra is kitér, ki hogyan vélekedik róla.

[Jacques] Saurin a’ többi között felöle bizonyította, hogy noha ő magát nagy *Filosofusnak* mutatta, mégis-tsak *Sophista*, az-az, maga hányó Bölts volt, a’ ki a’

⁹ *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum [...]*, Nürnberg, 1664, RMK III 2254, Aa2r.

¹⁰ FELVINCZI György ford., *Mausoleum [...]*, kézirat, 1697 előtt. Kiadása: SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és TÓTFALUSI KIS Miklós *Versei*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1988, 180–352; 255. (RMKT XVII/13.)

¹¹ *Dictionarium Latino-Hungaricum [...]* in hoc Corpus coactum a Francisco Páriz Pápai, Lőcse, 1708.

¹² *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis [...]* in hoc Corpus coactum [...] a Francisco Páriz Pápai [...] locupletatum intentione et labore Petri Bodi, Szeben, 1767.

hamisat az igazzal össze-zagválni, a' bizonyos regulákat 's állításokat fonákul fordítani, az igaz következtetéseket meg-dönteni iparkodott.¹³

Láthatjuk, hogy a „Sophista” legkorábbi, egyben legteljesebb ismert magyar értelmezése a Veszprémi Calepinusban olvasható. (Addig is, amíg a Szelestei-glosszák elnevezés nem kerül be a szakmai köztudatba, nevezzük így.) A régi magyar glosszák, szójegyzékek, szótártörödékek és szótárak esetében gyakori, hogy a magyar változat egy-egy latin magyarázat fordítása. Jó példákat lehet találni erre a *Gyöngyösi Szótártörödékek*-ben:¹⁴ „Annalis: liber in quo facta anni scribuntur: Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattatnak; Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum: okossagomual igyekezem ualamit meg bizonyjtanj”.

Nemcsak a Calepinusban, hanem a régiség más, leggyakrabban használt szótáraiban sem találtam olyan latin megfogalmazást, ami a „Sophista” magyar körülírásának forrása lehetne. Így könnyen előfordulhat, hogy az évszázadokon keresztül visszhangzó fordulat az ismeretlen 16. századi bejegyző leleménye.

¹³ [ALEXOVICS Vazul,] *A könyvek szabados olvasásáról két tő-tzikkely*, Pest, 1792, 133.

¹⁴ *A gyöngyösi latin–magyar szótár-törödékek*, kiad. MELICH János, Bp., 1898.